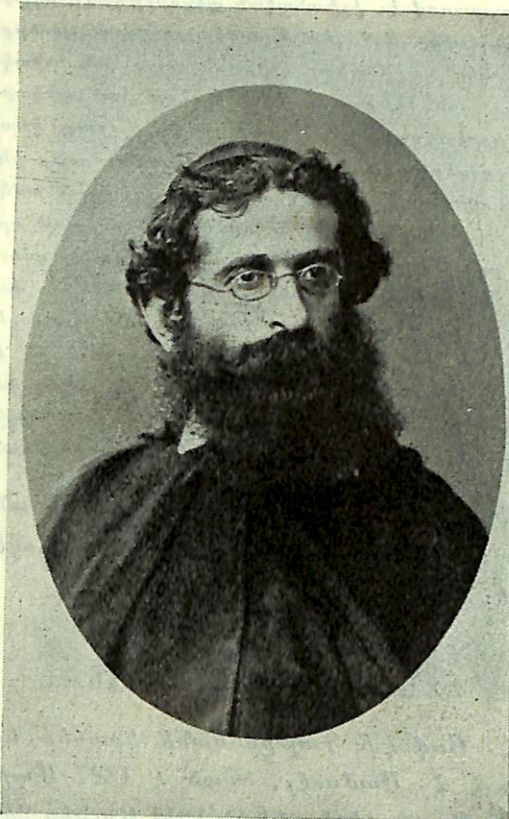

ուրիշ աշխատութիւններ ալ, տպագիր եւ ձեռագիր:

Իր հմտութիւնն Դասական հայերէնի մէջ երեւան կը բերեն՝

1. Երանելոյն Յովհ. Ոսկերեքացի կուստանդիանապոլեայ եպիսկոպոսայեանի յԱռ Երրայեցիս քուրթն Պաւղոսի: Ճառ ԼԴ. Ի բանն որ ասէ. Ունկնդիր լերուք առաջնորդաց ձերոց եւ հպատակ կացէք նոցա, այլովքն հանդերձ. ԺԳ. 17: Ի Վիեննա 1855, 80, էջ 16:

Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԳԱԹՂՐՃԵԱՆ

Ճակատին վրայ ոչ թարգմանչին անունը կայ եւ ոչ ալ թարգմանութիւն ըլլալու մասին ակնարկութիւն: Ուզուած է արդեօք նոր թարգմանութիւնս իրրեւ հին մը ներկայացնել: Յաւանդութենէ լսած եմ թէ Հ. Սամուէլ Գաթղրճեան է անոր թարգմանիչը, թարգմանած յունարէն սկզբնաղբէն: Հայերէն հին թարգմանութենէն հասած է փոքրիկ հատուած մը միայն, հրատարակուած 1862ին Ոսկերեքացի Պաւղոսի թղթոց Մեկնութեան Բ. հատորին մէջ, էջ 567: Յառաջ կը բերեմ հոս այս հատուածը, նոր թարգմանութեան հետ:

Հին քարգմանութիւն: Նոր քարգմանութիւն:

«Հնազանդ լերուք առաջնորդաց: Զինչ, ասէ, թէ չար ոք է, հաւանք մը: Չար զիտորդ ասես. թէ հաւատոյն ազազաւ, փախիր ի նմանէ. մի՛ միայն թէ մարդ իցէ, այլ թէ եւ հրեշտակ յերկնից իջեալ: Ապա եթէ յազազ վարուց, մի՛ քննիցես... Լուր Գրիստոսի որ ասէ. «Յաթոն Մովսիսի նստան զպիրքն եւ փարիսեցիքն»... ունին զպատիւ, բայց վարուք են անմաքուր. արդ մի՛ ի վարսն, այլ ի բանսն նայեցարուք. քանզի ի վարուցն եւ ոչ ոք վրասի...: Թանգի «մի դատիք զի մի դատիցիք» վասն վարուցն է եւ ոչ վասն հաւատոյն»: «Հնազանդ լերուք առաջնորդաց... Իսկ զի՞նչ, ասէ, յորժամ չար առաջնորդն իցէ. եւ չկայցեմք նմին հպատակ: Է՞ր ասազաւ կոչիցես զնա չար: Եթէ վասն հաւատոյն՝ խոյս տուր եւ խորշնալիր ի նմանէ, ո՛չ միայն յորժամ մարդ ոք լուի իցէ, այլ եւ հրեշտակ եւս իջեալ յերկնից: Ապա թէ չար ասես վասն բարուցն եւ զնայցից, զայդ մի՛ ինչ քննեալ որոնեացես: Եւ զայս ոչ եթէ ես յանձնէ ինչ ասիցեմ, այլ յաստուածեղէն դրոց անտի ունիմ. լուր զինչ Գրիտանոն ասաց. «Յաթոն Մովսիսի նստան...»: Անցեալ ունին, ասէ, զբարձ աւագութեան, բայց կեան կեանս անտուրս: Բայց ո՛չ եթէ զնայցիցն այլ բանիցն նոցա միտ դիք մանաւոր: Վասն զնայցիցն նոցա չկրկնէ ինչ ոք տոյժս: Եւ ընդէ՞ր: Քանզի յայտնի իսկ է այն եւ ծանօթ ամենեցուն, եւ ոչ ինքն ինչ առաջնորդն, թէպէտ եւ բիւր չարեաց պատժապարտ իցէ, չար ինչ երբեք ուսուցանիցէ: Այլ վասն հաւատոյն: Քանզի այնու՞ զի չէ այն յայտնի ամենեցուն, ոչինչ զանդիտիցէ ժանտն հակառակն ինչ ուսուցանել: Եւ այն եւս, թէ «Մի՛ դատիք՝ զի մի դատիցիք», վասն վարուցն ասացաւ եւ ոչ վասն հաւատոյն»:

Հին թարգմանութիւնը, ինչպէս բազմակէտներէն կը տեսնուի, շատ համառօտուած ձեւի մէջ հասած է եւ այս պատճառաւ տկար է համեմատութեան եզրը նորին հետ որ ջանացած է պայծառ եւ լուսաւոր ըլլալ: Դասականներու խորհելու կերպը, մասնաւորապէս արտայայտութեան ձեւը զգալի է Գաթղրճեանի քով:

2. Վնիոք գոր հանեալ է Պրոսպերի Ակուիտանեայ ի գործոց Սրբոյն Արգոստիոսի: Թարգմանեաց ի լատիներէնէ Հ. Սամուէլ Վ. Գաթղրճեան:

Թարգմանութեան տպագրութիւնը խափանուած է իւր սկզբնաւորութեան մէջ, յայտնի չէ ի՞նչ պատճառով: Զեռագիրը կը պահուի Մխիթարեան Մատենադարանի մէջ:

Հ. Սամուէլ Գաթղրճեան ունի ընտիր տաղեր Մխիթարեան Տաղարանին մէջ:

Հ. Ն. Ա.

ՀԱՅ ՄԱՅՏԵՆՆԵՐԻ ՊԵՆՆ ՈՍԿԵՐԵՐԸ Ե. ԳԵՐՈՒ ՀԱՅ ԳԵՐԱԵՐ ԼԵՋՈՒՆ

Հայկական նշանադիրներու գիւտովը (407) սկիզբ առաւ հայ գրաւոր մատենագրութիւնը:

Որովհետեւ գիրը հնարելու եւ մայրենի լեզուով գրականութիւն ստեղծելու գլխաւոր դրդապատճառն եղաւ հայ ժողովրդեան՝ յատկապէս գաւառներու մէջ քրիստոնէական քարոզութիւնը դիւրացնելու հոգը, պէտք է ի յառաջագունէ ընդունիլ, թէ երանելին Մաշտոց ա՛յն բարբառն ընտրեց մատենագրութեան լեզու, որ ամէն գաւառի առ հասարակ հասկանալի էր, նաեւ ծայրագաւառներուն, ինչպէս Գողթնիքի եւ Սիւնիքի:

Թէ գոյութիւն ունէ՞ր հայ հողին վրայ ամէնուն դիւրընկալ բարբառ մը, կարելի չէ կասկածի ենթարկել. բայց դժուար է ըսել ստուգութեամբ, թէ ո՞ր միջավայրի մէջ դարգացած էր անիկա: Յամենայն դէպս Մաշտոց, ինչպէս Կորնիւի լուսութենէն կարելի է հետեցնել, դժուարութեան չբախեցաւ այս ընտրութիւնն ընելու ժամանակ: Նաեւ այն պարագան, որ Տարօնեցի Վարդապետը առաքելական քարոզութեամբ կը գործէ Այրարատի մէջ, կը հասնի Գողթն, կը շրջի Սիւնիք եւ ամէն տեղ ընդունելութիւն կը գտնեն իր խօսքերը, կը վկայէ թէ կար միջնադարին բարբառ մը, որ իւր քերականութեամբն եւ բառամթերքովը դիւրաւոր էր եւ հեշտընկալ ինչպէս մերձաւորներուն նոյնպէս հեռաւորներուն:

Անշուշտ այս ամէնուն դիւրամատոյց բարբառը ոչ յանկարծ ելած էր հրապարակ եւ ոչ ալ արուեստով յարմարցուած յերկրուած: Հին ժամանակներու մէջ պէտք է փնտռել անոր խանձարուրը եւ դարերու ընթացքին մէջ աճումն եւ զարգացումը:

Բարբախտութիւն էր, որ հայ մատենագրութեան սկզբնաւորութիւնը կ'իյնար ժամանակ մը, երբ կանգուն էր դեռ հայ թաւաւորութիւնը եւ նահանգներն ու գաւառները կ'ապրէին կենդրոնին հետ հաշտ եւ հաւանք մը ինչպէս քաղաքական նոյնպէս քաղաքակրթական կեանքը կը զեկազարուէր միջնաշխարհէն, ուսկից կը ծծէր նաեւ լեզուն իւր նիւթն ու հիւթը: Բարբառներու զանազանութիւնը, որ կար անշուշտ, կենդանագոյնութիւնը, որ կար անշուշտ, կենդանագոյնութիւնը, եւ ուսկից պետական հրահանգները կը բղխէին եւ քաղաքակրթական շարժումը մղում կը ստանար, անկէ նաեւ գաւառներուն բաժին կը հասնէր:

Հարկ է մշակոյթի որոշ բարձրութեան վրայ մտածել միջնաշխարհը, ուր հինաւուրց արքայական տուն մը կ'իջխէր՝ թէպէտ մէտ ի մահ, բայց հարուստ՝ փառաւոր անցեալի աւանդութիւններով. ուր յաճախ աշխարհաժողով կացուողներ կը խմբուէին, ուր թատերասրահները կը հիւրընկալէին նախաբարակոյտ եւ ազատախումբ բազմութիւնը, գուսանները կը գեղգեղէին, բանիբուն ճարտարախօսները կ'որոտային, ու վիպասանները քաջանց դրուատիքն կը հիւսէին, հին զրոյցներով ամբոխը կը զուարճացնէին: Հոն էր նաեւ Հայրապետանոցը, որուն դահլիճները կ'ընդունէին սրբազան եպիսկոպոսները, տաճարները՝ քրիստոսասէր հաւատացեալները, հոգեւորները Աստուծոյ խօսքով կը հրավառէին հաւատացելոց սրտերը եւ սաղմոսերգութիւններով կը թնդար տաճարներու գմբէթը: Թէ հոս եւ թէ հոն հասարակաց կիրթ բարբառ մը հարկ է որ բաւականութիւն տար ամէնուն, մէկ հայերէնախօս լեզու հնչէր թէ՛ քաղաքացւոյն եւ թէ՛ շինականին, թէ՛ ազատորեարին եւ թէ՛ ուսմկին ականջը:

Ինչպէս քրիստոնէական, նոյնպէս հեթանոս դարերուն նոյն էր պատկերը: Նաեւ վահագնի մեհեանին մէջ յԱշտիշատ եւ Անահտական ոսկեծոյլ արձանին առջեւ յերկախուներամ պաշտօնատար ընծայաբեր կ'ըլլար հայ ժողովուրդը, եւ նոյն կացուողներուն բազորդ եւ բաժանորդ՝ հայերէնաշուրթն եւ հայերէնաբարբառ կ'արտայայտուէր:

Մեհեաններու մէջ երգուած դից օրհներգութիւնները, կացուողներու մէջ նուագուած դիւցազանց երգերը, հարսանեաց ա-

տեն հիւսուած գովքերը շրջան կ'ընէին ապա քաղաքէ քաղաք, բերնէ բերան եւ կը յանձնուէին շինականին յաւանդ: Անոնք հասարակաց ստացուածքը կը նկատուէին, որովհետեւ իմանալի էին ե'ւ քաղաքացւոյն ե'ւ գիւղացւոյն: Եւ զարմանալի չէ, եթէ հին երգերս, երբ անոնք քաղաքներու մէջ կանուխ ժամանակներ արդէն մոռացութեան կը մատնուին, զարեւր յետոյ հայ շինականին բերանը լսելի են ի Գողթն եւ ի Բջնի, նոյն անվթար հարազատութեամբ, անխառն հնչիւնով, ինչպէս յորինուած էին Քրիստոսէ զար մը յառաջ: «Զիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեան սիրեցեալք ի փոյթ կրթութեանցն եւ նմին հաւատացեալք եւ ի նոյն հանապազորդեալք», կը վկայէ պատմագիրը¹:

Անոնք թէպէտ ոչ մէ'կ ժամանակի մէջ եւ ոչ ալ մէ'կ հեղինակէ երգուած էին, բայց մէ'կ էր բարբառը ամէն ժամանակի համար, որովհետեւ մէ'կ ժողովուրդի ծոցի ծնունդներն էին, հարազատ եւ սիրուն²:

Այս հասարակաց գիւրընկալ բարբառը, զոր կը կիրարկէին գուսաններն ու վիպասանները, ինչպէս մեզի հասած Հին Երգերու մնացորդները ցոյց կու տան, ի վաղուց արդէն զարգացած աստիճանի վրայ կը գրտնուէր: Մաշտոց որդեգրեց զայն իրբեւ գրական լեզու եւ իւր աշակերտները խօսեցան անով իրենց թէ' թարգմանական եւ թէ' ինքնուրոյն աշխատասիրութիւններու մէջ. անով թարգմանուեցան Հին եւ Նոր Կտակարանները, ա'յն լեզուով յորինուեցաւ Ընդդէմ աղանդաց ոսկի մատենանը:

Եթէ թարգմանութիւններու նպատակն էր Աստուծոյ խօսքը անսեթեւեթ լեզուով ժողովրդեան մատչելի դարձնել, պիտի հետեւցնենք թէ ընտրուած բարբառը ժողովրդականն էր, եւ միակ յարմարը նկատուած՝ ընդհանուրէն հասկանալի ըլլալու համար: Ի հարկէ գրաւորին ճշգրիտ իմացման համար, երբ մանաւանդ նիւթը խորհրդախառն, վարդապետական էր, պիտի պահանջուէր ընթերցողէն որոշ աստիճանի վրայ զարգա-

ցում. կրթուածը պիտի հասկնար աւելի պայծառ, եւ նուազ զարգացածը նուազ պայծառ. այս ամէն ժամանակի եւ ամէն լեզուի համար արդէն ընդհանուր օրէնք է:

Հնագոյն գուսանական եւ վիպասանական անգիր գրականութեան մէջ կիրարկուած հայերէնը նոյնութեամբ երեւան կու գայ Ե. դարու գրական հայերէնի մէջ. հնոյն եւ նորին այս նոյնութիւնը յայտնապէս ցոյց կու տայ երկուքին արեւնակցութիւնը. քերականութիւնը նոյն է ըստ ամենայնի հոն եւ հոս. հոս ճոխագոյն է միայն բառամթերքը: Մինչ հին Երգերը յորինուած են բնիկ հայ բառերով, գրական հայերէնը՝ կը մատնէ իւր կրտսերութիւնը պարթեւերէնէ, նաեւ յունարէնէ, լատիներէնէ եւ ասորերէնէ փոխառեալ տարրներով. ասորներ, զորոնք ոչ թէ գրական լեզուն ինքնին մուրացածոյ փոխ առած է օտարներէն Ե. դարուն, այլ ժողովուրդն անձամբ մուտ շնորհած էր անոնց իւր լեզուին մէջ յընթացս այն դարերու: որոնք կը կանխեն Ե. դարը: Ինչ որ սեպհականուած, ասով նուիրագործուած էր իբրեւ հայ լեզուի բաղկացուցիչ մաս, ժառանգած էր գրաւորը անխտր՝ հին լեզուին բառամթերքին հետ: Նա գիտցաւ առանց վնաս հասցնելու լեզուին հայեցի նկարագրին՝ հաշտեցնել հինը նորին հետ եւ այսպէս երեւան բերել ճոխ, միանգամայն ուժեղ բարբառ մը, որ ուսմիկն գիւրալուր եւ ազատին հաճելի ըլլար:

Թէ' անգիր եւ թէ' գրաւոր բարբառները հաւասար կատարելութեամբ կը փայլեցնեն իրենց վրայ քաղաքակրթուած, բարգաւաճած լեզուի բոլոր յատկանիշները, կանոնաւոր եւ ճոխ քերականութեամբ, հարուստ բառամթերքով, մտքերը վայելչօրէն արտայայտելու եւ գունազեղ պատկերներ յորինելու ճկունութեամբ: Կայ հոն առատ առաղձ կառուցանելու հրաշակերտներ, եթէ գիտնայ արուեստագէտ ձեռքը շահագործել առ ձեռն պատրաստական շինանիւթը, զանգել շաղախը հայ արիւնով, դասել պատշաճեցնել աղիւսները հայ ճաշակով եւ զգեցնել շինուածքին հայ քիւմբին հաճելի քանդակագարդեր: Եւ ունեցաւ արդեամբք ալ հայ Մատենագրութիւնը իւր հմուտ արուեստագէտները հայ արուեստով բարձրացնելու տոհմային գրականութեան մեծակառոյց չէնք. անոնք Սահակի եւ Մաշտոցի աշակերտներն էին, որոնք ուսած կանխաւ հայ ժողովրդական գուսան-

ներու արուեստանոցի մէջ՝ մեծ ուսուցիչներու առաջնորդութեամբ ձեռք զարկին Ե. դարու սեմոց վրայ կառուցանել հայ մատենագրութեան գեղեցիկակերտ եւ հոյակապ տաճարը: «Մատենագրութեան Ոսկի դարուն սկիզբն լինէր, կը գրէ Թոռնեան³, յառաջին ամս անդ դարուն հինգերորդի՝ իսկ եւ իսկ ընդ գիւտի հայերէն նշանագրաց. կամ թէ՛ նոյն լեզու ոսկեղէն, որ ի բազում ազգաց կարգեալ պայր ի Հայաստան աշխարհի, յայնժամ ուրեմն արկաւ ընդ գրով. քանզի անհնարին իսկ է թէ որ ցայն վայր չէրն լեզու գեղեցիկ եւ զարդարուն եւ կատարեալ, յորժամ առինն մատենագրել՝ յայնժամ յանկարծ լեալ իցէ նոյնպիսի: Սմին վկայ հաւատարիմ կան ցայժմ երգք ժամանակաց հեթանոսութեանն, յորինեալք յառաջ քան զսկիզբն մատենագրութեան, զորոց զլեզու գտանեմք ամենայնիւ իսկ միաբան եւ նման լեզուի Ոսկի դարու: Դարձեալ եւ մեծ իմն եւ յայտնական ընծայութիւն է ասացելոցս՝ եւ այն նմանութիւն լեզուի առ հասարակ յամենայն ի գիրս առաջնոց նախնեացն, թէպէտ բուն իսկ հայ գրչաց արգասիք իցեն, որպէս Եզնիկայ, թէպէտ թարգմանութիւնք ի յունէն կամ յասորւոյն, որպիսի ինչ՝ մեծ կէս մասն յայնժամու գրոց մերոց. յորս կանոնք եւ դարձուածք յունականք՝ գտանին ի սեպհական հայ կանոնս եւ ի դարձուածս հայերէնս շրջեալ»:

Եւ այլազգ ալ կարելի չէ մեկնել լեզուի այն միութիւնը որ կը տեսնուի Ե. դարու հայ Մատենագրութեան մէջ, զանազան գրիչներու տակ. Տարօնեցիին, Կողբացիին, Պաղնա-ցիին, Վանանդացիին... կը գրեն մի եւ նոյն քերականութեամբ, մի եւ նոյն համաձայնութեամբ, մի եւ նոյն բառամթերքով եւ լեզուագիտական զարգացման նոյն աստիճանին վրայ, բարձր, վսեմ, ամենայնիւ կատարեալ ոճով, առանց տոյժ հասցնելու անհատականին քիւմբին՝ արտայայտուելու առանձնայատուկ ճաշակով: Այս ազատութիւնը անբռնաբարելի է. եւ ա'յս է որ պիտի տայ լեզուի եւ ոճի միօրինակութեան երանգ, ձայներու բազմազանութեան ներդաշնակութիւն:

Թարգմանիչները, որովհետեւ ժողովուրդը միշտ նկատի ունէին, որուն ծոցէն

ելած՝ կրկին անոր ծոցը պիտի դառնային, այս պատճառաւ ալ չզեղծան իրենց ազատութեամբը, չզեղեցան ոսկի կանոնէն՝ սանձարձակ, ապաստան քմազարդ ճաշակի. այլ խօսեցան ժողովրդեան՝ միշտ անոր հասկանալի ըլլալու ջանքով. վսեմ էր անոնց արտայայտութիւնը, խառն ազնուական վայելչութեամբ, բարձր էր անոնց ձայնը, բայց միանգամայն ցածուն հնչականութեամբ եղանակաւորուած. բառերու յորդառատ հնչիւններն եւ շարագասութեան դարձգարձիկ ձեւերը, որոնք նախադասութիւններուն վայելչութիւն եւ կորով պիտի պարզեւէին, համեմատ էին նիւթին: Ուր աւետարանական վարդապետութիւնը պարզամիտ ժողովրդեան պիտի ներկայացնէին, հոն պարզախօս էին, զգաստ եւ դիւրամատոյց. եւ ուր կրօնի բարձր վարդապետութիւնը եկեղեցական կրթուած դասին պիտի բարբառէին, հոն մրցակից գերի վերոյ յոյն բանիւրուներուն:

Առաւելութիւնը, զոր ունէին գրչի նոր ձեռք զարնող հայ հեղինակները, այն էր, որ իրենք ոչ թէ սեպհական մտքեր յորինելու կոչուած էին, այլ արդէն չափուած ու ձեւուած մտքերու թարգմանները կ'ըլլային: Աշխատութեան խնայութիւնը յաճախեց անոնց ջանքերուն արդիւնաբերութիւնը:

Անոնք անձուկ իմաստով թարգմանիչներ չեն, այլ պարզապէս օտար մտքերու հայերենախօս թարգմանները: Հմուտ սեպհական լեզուին տարրներուն, հաւատարիմ հայ ճաշակին նուրբ զգածումներուն՝ կը փոխարկեն հայերէնի օտարին խորհուրդները՝ նախ իւրացնելով զանոնք, մանր որոճալով անոնց իմաստն եւ ապա հայերէնաբարբառ գրի առնելով: Այնուհետեւ ոչ թէ յոյն Ոսկեբերան մըն էր կամ Սեբերիանոս, կամ Բարսեղ, որ կը խօսէին հայ աւանջներուն, այլ հայերէնալուրթն հեղինակներն էին որ կը բարբառէին հայ գրով: Որչափ հաւատարիմ են սկզբնազրին Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ, առանց սակայն մեղանչելու տոհմային լեզուին նկարագրին, նոյնչափ ազատ ընթացած են յոյն եւ ասորի Ս. Հայերու թարգմանութեան մէջ: Այս ազատութեամբ ահա ստեղծուած է ինքնուրոյն հայ գրականութիւն, ուր բանաստեղծը, հոետորն եւ աստուածախօսն ունին ասպարէզ արտայայտուելու սեպհական զգածումներով, խորհելու ինքնայատուկ եղանակով եւ իւրուրոյն ոճով, ազատ անկաշ-

¹ Փ. Բուզ. Գ. 13:
² «Աս բանաստեղծներն որոշեալ դաւառի մը փառքը չեն, մինակ տոհմի մը պարծանքներուն քարոզը չեն, իրենց երգը Հայաստանի զանազան իրարմէ հեռու տեղերու եւ տոհմերու յիշատակներն ունի, եւ ասով ազգային միասնութեան զարգացումը զանազան հայ ցեղերու մէջ պահելու մէկիկ է»: Հ. Յ. Գաթրճեան, Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց, Ա. էջ 23:

³ Հ. Թ. Թոռնեան՝ Հատընիք ընթերցուածք ի Մատենագրութեանց նախնեաց. Հար: Ա: Վիեննա 1866, էջ *12—13:

կանգ ամենեւին օտարին լուծէն: Բաջ հմուտ մը դարուս մատենագրութեան կը գրէ այս տեսակէտով. «Զթարգմանութիւնս նոցա ի նիւթս գեղեցիկ ուսմանց ամենեւին ազնուական եւ ընտիր արժան է համարել, բանք յայնպիսի նիւթս սեպհականք, վայելուչք եւ յոյժ պատշաճականք, եւ ոչ ինչ խոտորունն յօրինաց եւ ի ճաշակէ հայ լեզուի կամ յունական դարձուածք. այլ ի փիղիսոփայականս եւ յուսմունս գիտութեան ուրեք ուրեք ոչ այնչափ ճշգրիտ: Զթարգմանութիւնս սոցա եթէ՛ յստակութեան լեզուին եւ ազնուութեան եւ լիութեան ասացուածոց, եւ եթէ՛ վասն հաւատարիմ միանգամայն եւ անեղծն եւ անսպական թարգմանութեան, ըստ ամենեցուն վկայութեան մարթ է օրինակս առաջի դնել ճարտար թարգմանութեան. բաց ի սակաւուց ոմանց որ բանաստեղծական ազատութեամբ մոռանան իմն գրնագիրսն, շատ համարեալ զմիտս օրինակագրացն ընծայեցուցանել, զոր եւ յայլոց ազգաց թարգմանիչս ուրեք ուրեք է տեսանել⁴»:

Թարգմանական գրականութիւնս այն տեսակէտով ալ առաւելութիւն ունի, որ կ'ընծայէ մեզի հնարաւորութիւնը համեմատելու բնագիրները սկզբնագիրներու հետ եւ թէ՛ թարգմանութեան արուեստին վրայ դարմանալու եւ թէ՛ վերահասու ըլլալու դասական լեզուի բառերու ճշգրիտ իմաստին, որոնք այլուստ անձանօթ պիտի մնային: Շատ բառեր յընթացս ժամանակի կորսնցուցած են իրենց հարազատ նշանակութիւնը, եւ ուրիշներ դարձեալ անհետ եղած կենդանի բարբառին մէջ. հարազատին խելամուտ ըլլալու եւ ազաւաղութիւնները ստուգելու եւ կորսուած բառերուն իմաստ տալու համար նպաստամատոյց ձեռնտու են ահա յոյն եւ ասորի սկզբնագիրները: Հ. Յ. Գաթրճեան եւ Հ. Մ. Գարագաշեան, որոնք այնքան խնամով ուսումնասիրած են դասական բնագիրները, կը հաստատեն մեր խօսքերը. «Մեծ մասն գործոց սոցա թարգմանութիւնք են, որ յօգուտ մեծ եղել, զի ի սակաւ ժամանակի բազում մատենք սփռեցան, եւ մեզ յետնոց նպաստամատոյց են յուսանել բարեւոք զհայ բարբառ ի ձեռն համեմատութեան յունական օրինակաց, որով բազում իրաց կարեւորաց

⁴ Հ. Մ. Գարագաշեան՝ Նկարագիր ուսմանց, էջ 29-30:

առնիմք տեղեակք, եւ զբազում վրիպածս եւ զայլայլութիւն յետնոց, որ ի ժամանակս ժամանակս ի լեզու այսր սպրդեալ իցեն, ուղղել ձեռնհաս լինիմք⁵»: Ասոր վրայ կ'աւելցնէ Հ. Գաթրճեան⁶. «Առ կատարեալ խելամուտութիւն ամենայն անուանց եւ ասացուածոց եւ ոգւոյ լեզուին՝ անվրէպ իմն կարեւոր է համեմատել զայն լեզու ի թարգմանութիւնս անդ ընդ բնագրին, վասն ի վերայ հասանելոյ գաղտնեաց հայերէն լեզուի, եւ այնպէս տիրելոյ իմն նախնական հանգամանաց նորս: Նմին իրի եթէ ի միտջէ կուսէ ի դէպ իսկ էր ընդ այն աշխարհէ՛ զի մեծ մասն գրոց ոսկի դարուն մերոյ թարգմանութիւնք ի լեզուաց օտարաց են, նմին հակառակ յայլմէ կուսէ բախտաւորս պարտ է համարել զբանասէրս մեր՝ զի ի ձեռն համեմատութեան թարգմանութեանցն այնոցիկ մարթեն միջամուխ ի ներքին ծածուկս եւ ի հնութիւնս լեզուին մերոյ լինել»:

Գործին գլուխը կանգնած էին Սահակ հայրապետ եւ Մաշտոց վարդապետ: Աշխատեցան անոնք մեծ արագութեամբ ծովացնել Հայաստան ոչ միայն Արեւելքի, այլ եւ Արեւմուտքի գիտութիւնը: «Կը դարմանայ մարդ թէ ինչպէս համեմատութեամբ քիչ ատենուան մէջ այնչափ մթերք ժողովեցան երկիր մը, ուր քիչ մ'առաջ գիր չկար⁷»:

Ոչ առանց մասնաւոր յատկագծի ձեռնարկուած էր այս կարեւոր աշխատութեան: Եթէ նկատի առնենք տարուած գործը, պիտի նշմարենք մեծ ուսուցիչներու ձեռքը յատուկ յատկագրի մը, որուն պատկերն է մօտաւորապէս հետեւեալը.

1. Գրական (biblica). պէտք էր նախ թարգմանել հայերէնի Ս. Գիրքը, որ հիմը պիտի կազմէր քրիստոնէական քարոզութիւններու:

Ասոր հետ միաժամանակ տալ ժողովրդեան, յատկապէս եկեղեցականութեան՝ Ս. Գրոց ճշգրիտ իմացման համար՝

2. Մեկնողական (hermeneutica), այս ինքն Ս. Հարց մեկնողական գրութիւնները:

3. Հայրաբանական (patristica), թէ ասորական եւ թէ յունական Հայրերու վար-

⁵ Հ. Մ. Գարագաշեան, Նկարագիր ուսմանց, էջ 28:
⁶ Բազումոյք ի թարգմանութեանց նախնեաց, էջ Բ-Թ:
⁷ Հ. Յ. Գաթրճեան՝ Սրբ. Պատարագամատոյցք, էջ 79-80:

դպպետական եւ բարոյագիտական գրուածները:

4. Կանոնական (canonica), եկեղեցական ժողովներու եւ մասնաւոր հայրերու սահմանած եկեղեցական կանոնները:

5. Նուիրագործական եւ Միսական (liturgica), Ս. Պատարագամատոյց մը եւ Մաշտոցի մասերը:

6. Վկայաբանական (martyrologica), սուրբերու եւ վկաներու գործերը, որոնք պիտի ներկայացնէին ժողովրդեան կրօնի արի նահատակները, վառելու դանոնք անոնց կրօնասիրութեամբ եւ աստուածսիրութեամբ:

7. Պատմական (historica), որոնք խելամուտ պիտի պահէին հայ ժողովուրդը տիեզերական եւ եկեղեցական պատմութեան գլխաւոր անցքերուն:

Յատուկ իմաստով փիլիսոփայական գրութիւնները, ինչպէս են Արիստոտելի, Պլատոնի փիլիսոփայական երկասիրութիւնները, նոյնպէս գեղեցիկ գրականութիւնը՝ հեթանոս բանաստեղծներու երկերը, չեն հետաքրքրած թարգմանիչները, թէեւ մաքառած են հելլեն փիլիսոփաներու տեսութիւնները դէմ (հմտ. Եղնիկ): Այս պակասը ուղիւ են լրացնել քրիստոնէայ շատագուրներու թարգմանութեամբ, որոնց թուին մէջ են Մեթողիոս, Հիւլյոզիոս եւն:

Շատ բան հասած է մեզի այս թարգմանութիւններէն եւ ծանօթ են տպագրութեամբ. բայց կայ մաս մ'ալ դեռ անտիպ եւ ուրիշ մեծ մաս մ'ալ ի սպառ կորսուած: Ոչ միայն հարկ անհրաժեշտ է օր յառաջ լոյս հանել հայ ոսկեղէն մատենագրութեան մնացորդները Մատենադարաններու ծանօթ եւ անծանօթ խորշերէն, այլ եւ կարեւոր է մանր ուսումնասիրել արդէն հրատարակուածները մանրակրկիտ բաղդատութեամբ ձեռագիրներու եւ յոյն եւ ասորի սկզբնագիրներու հետ եւ այսպէս սրբել մաքրել դարերու աղճատումներէ:

ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Զի կրնար մարդ ըստ բաւականի հիանալ լեզուի այն բարձրութեան, գեղեցկութեան եւ կանոնաւորութեան վրայ, որով երեւան կու գայ հայերէնը Ե. դարու այս դասական մատենագրութեան մէջ:

Ամէն առաւելութիւն, որ կը պահանջուի դասական լեզուէ մը, գերագոյն կատարելու-

թեամբ կը փայլի անոր վրայ. կանոնաւորութիւն, յստակութիւն, վայելչութիւն, վսեմութիւն, հնչականութիւն: Քերականութիւնը իւր հաստատուն, տրամաբանական օրէնքներով՝ ճօն է եւ բազմաձեւ. հարուստ է բառապաշարը՝ հոմանիշներով, բարդաձեւերով. դիւրամէտ է կազմուածքը բայերու կերպ կերպ խնդրատութիւններով եւ առատութեամբ նախադիրներու. համաձայնութիւնը կանոնաւորութեամբ հանդերձ՝ ազատաձեռն, ընդունակ ճկուն դարձուածքներու, դիւրութեամբ մտքեր եւ սրտի շարժումներ արտայայտելու. կ'իշխէ արտայայտութեան մէջ պերճութիւն եւ զգոնութիւն, հոսանքին մէջ մեղմութիւն եւ սաստկութիւն, ընթացքին մէջ մեղմական գնացք, արագութիւն եւ թուրք միանգամայն:

Ըմբռնելու համար դասական մատենագրական լեզուի առաւելութիւնները պէտք է ապրիլ անոր մէջ. եւ նկարագրելու համար անոր գեղեցկութիւնը հարկ է նախ զգալ դասականին ճաշակը: Դասականին գոյնն ու երանդները նկարագրելու համար թոյլ կու տամ ինձ խօսքն անոր առաջարկել, որ երկար տարիներ վայելած է դասական մատենագրութեան մէջ եւ այսպէս ամէնէն աւելի խորագոյնս թափանցած անոր առանձնայատկութիւններուն. խօսքը Հ. Մ. Գարագաշեանին⁸ է. «Պայման ոճոյ սոցա, եթէ իբրեւ գեղեցիկ ուսումն նկատեսցուք, մարթ է ասել թէ կատարեալ է, ի պատմականս, ի վարդապետականս, ի վիպասանականս եւ յամենայն իսկ ազգս նիւթոց ճարտարախօսութեան քաջ գուգի ընդ այլոց վարեալ եւ յղկեալ լեզուաց հնոց, յունականին եւ հոռովմէականին եւս: Կանոնք օրինաւոր դպրութեան անվրէպ նշմարին ի գիրս նոցա, բանք եւ բարբառք հոյակապք, ընտիրք, անեղծք եւ բուն հայկականք, ամենայն փոփոխմունք անուանց եւ խոնարհմունք բանից միակերպ. վերագիտ (ածականք) բնականք եւ ճշդիւ յայտարարք գորութեան եւ մտաց գոյակահաց, ոչ ի քմաց հնարեալք եւ յօդեալք. նկարագիրք հզօրք, քաղցունք, յորդք եւ պերճք. կարգ յստակ եւ դիւրիմաց. ասացուածք գեղեցիկք, ոչ բռնաբռօսեալք եւ ոչ կարի ճարտարամտեալք. զարդք վայելուչք, եւ ոչ սովիստականք. եւ միանգամայն իսկ ասել

⁸ Նկարագիր ուսմանց, էջ 28:

յամենայն գործս նոցա արուական իմն ճարտարախօսութեան կերպարանք երեւին:

«Զարմանալի է տեսանել ի թարգմանութեան Ոսկերերանի, Քրոնիկոնին Նւսերեայ, Սերբերանու եւ ի դիրս քաջին Նզկիայ, զայնչափ բարձրութիւն խօսից եւ սեպհական յայտարարութիւնս, ի թարգմանութիւնս Ազաթանդեղեայ, Բուզանդայ, մեկնութեան Ոսկերերանի ի Յովհաննէս, Բարսղի եւ ի գործս Կորեանն զանհնարին առատութիւն եւ զհոյակապ զարդարանս բանից, որ ոչ արկանին ձանձրոյթ ի լսողսն»:

Միակ թերութիւնը, որ կը նշմարուի հոն, իմաստասիրական մտքեր արտայայտելու անվարժութիւնն է: Փիլիսոփայական ուսումները, ինչպէս բնական է մտածել, չէին կարող զարգացում գտնել աշխարհի մը մէջ, ուր չկար դեր եւ գրականութիւն: Լեզուն, որ գուսաններու, վիպասաններու, թերեւս նաեւ հոեռոններու եւ եկեղեցւոյ քարոզիչներու բերնին մէջ իւր բարդաւանքը գտած էր, հեռու ճեմականներէ եւ ճեմարաններէ, չէր կրնար ունենալ իւր ծոցը բառեր, որոնք կարենային անդրադարձնել ճշգրիտ տրամաբանական եւ բնագանցական արտայայտութիւններ: Թարգմանիչները անշուշտ շուարեցան ի սկզբան, երբ բախեցան յոյն չափուած ձեւուած մտքերն հայայնելու այս դժուարութեան: զիտցան սակայն ճարտարութեամբ հայացնել զանոնք, եթէ ոչ նոյն ճշգրութեամբ, գոնէ մերձաւոր միտքը յայտնելով: Այլազգ ալ անիմանալի պիտի մնային եթէ կերտէին արուեստական բառեր, քանի անոնք իմաստասիրութեան անձանօթ ժողովրդենէն պիտի կարդացուէին: Չէր հասունցած դեռ ժամանակը լրջօրէն իմաստասիրական հրահանգներով պարսպելու. վազաժամ էր իմաստասիրական արտայայտութիւններուն լեզուի սեպհական պաշարէն բառեր յատկացնելու եւ կամ նոր բարդութիւններով բառեր պատշաճեցնելու: Պէտք էր սպասել որ հասուն հասակի հասնէր երկտասարդ մատենագրութիւնը եւ այնպէս խօսք աննէր բարձրագոյն գիտութիւններու մասին: Դժբախտաբար դասական մատենագրութիւնը չարեցաւ իւր կատարեալ տարիքը: Դեռ նոր էր ոտք կոխած այս հասակը Նզկիկ երբ լռեց: Այս միտքը կ'արտայայտէ նաեւ Գարագաշեան երբ կը գրէ շարունակելով իւր խօսքը. «Բայց բազում ուրեք ի սոսա,

մանաւանդ յոմանս, փիլիսոփայական ճշգրութիւն անուանց, մեկին եւ որիչ յայտարարութիւնք սակաւ են. մարթ է ասել թէ այս միայն է թերակատարութիւն նշմարեալ յոճ ժամանակիս այսորիկ, որ յայլոց կուսաց քան զամենայն ժամանակաց ոճս նախամեծար եւ ազնուագոյն է, որպէս վկայեալ է յամենեցունց: Արդարեւ այս թերակատարութիւն, որ ի չլինելոյ յայնժամ տակաւին լեզուին ծաղկեալ յուսմունսս գիտութեանց ծաղէ, ի նիւթս գեղեցիկ ուսմանց չէ ինչ բիծ. բայց ի փիլիսոփայականս եւ ի ճիշդ ուսումնականս ոչ բիծ միայն է, այլ եւ խոչընդոտն մեծ, մինչեւ գրեթէ յայնպիսի ճշգրիտ խօսս զայն ի կիր արկանել չէր հնար առանց յառաջագոյն արուեստական բանս եւ գիտնական յայտարարութիւնս որոշելոյ»:

Իմաստասիրական բառերու այս աղքատութիւնը չի հայտնուողալի լեզուի կատարելութեան, այլ միայն ժամանակի մանկութեան: Լեզուն իւր շրջանակին մէջ կատարեալ էր եւ անթերի, քերականական զարգացման մէջ կատարելագործուած եւ բառական մթերքով ճոխացած: Բառականն ու համադրականն (syntaxique) ճոխ էր անբաւ խաղերով, որոնք զինքը բազմապատիկ կը զարդարէին եւ իրեն փարթամ վայելչութիւն մը կու տային: Եւ յատկապէս այս երկու կէտերու մէջ են դասական մատենագրութեան սեպհական, ինքնայատուկ առաւելութիւնները, որոնցմով կայ ինքը եւ կը զանազանուի յաջորդ ժամանակներու մատերութեանէն: Երկար աշխատութիւն պիտի ըլլար ինձ, եթէ ուղէի հոս մի առ մի ներկայացնել դասական մատենագրութեան սեպհականութիւնները. տեղոյս համար բաւական է այս առանձնայատուկութիւններուն քաջամուտ մատենագրի կարճ բացատրութիւնը⁹. «Մեծ խաղ կը խաղան մեր բնիկ հին լեզուին մէջ համանունք (ածականք, ղոյսականք, բայք եւ ամբողջ նախադասութիւնք իսկ): Իւրաքանչիւր ուր ի հեղինակաց իր հանձարոյն համեմատ իրեն սիրական կամ ունակական եղած բառերն ու ձեւերը ընտրելով մասնաւոր nuance մը շինած է իրեն: Ընդհանրապէս մեր բուն հին լեզուին մէջ զանազանութիւնը գերագոյն զարդ ըմբռո-

⁹ Անդ, էջ 28—29:
¹⁰ Հ. Յ. Գաթրճեան, Դասական հայերէնը. Հանդէս Ա. մ. ս. օր. ե. ա. յ, 1913, էջ 722:

նուած է, անանկ որ իւրաքանչիւր ուր չէ թէ մինակ ուրիշներէն տարբեր իրեն բառեր կամ բառից նշանակութիւններ կ'ընտրէ, հապա ինքն ալ կարծես թէ իրմէ յաղելով անոնց տեղ մերթ ընդ մերթ ուրիշ կը փոխանակէ: Շատերուն քով՝ զանազանութեան իղձը տարբեր կերպով մը երեւան կ'ելլէ, այսինքն՝ համաձայն կառուակութեամբ, գլխաւորաբար զանոնք երկու երկու զուգելով: Ընդհանրապէս Ասիական Արեւելեանց սովորական եղած է իմաստ փոխելու, իմաստ բազմացնելու տեղ՝ բառ կամ խօսք փոխել»:

Այս ճոխ գրականութիւնը ուսումնասիրելու ժամանակ պէտք է զանազանել կրկին թարգմանական զարգացումը. Ասորական եւ Յունական:

Ասորական բնագրէ, ինչպէս հաւանական է կարծել, կատարուեցան առաջին թարգմանութեան փորձերը: Աշակերտները անէն արդէն հմուտ ըլլալով ասորերէն լեզուին, երբ Մաշտոցին հետ Նզկեախ ընկերացան, հոն տակաւին ոչ քաջավարժ թարգմանութեան արուեստին ձեռնարկեցին հայացնել Նիւրեմի գրութիւնները, Նւսերեայ Նիւրեցական Պատմութիւնն եւ այլն: Ասով ենթադրուեցան կամայ եւ սկիզբայ ասորական ազդեցութեան. անոնք «մեր հասարակօրէն ենթադրածէն շատ աւելի՝ սեպհականեցին իրենց թարգմանութիւններու մէջ ասորական ձեւեր»: Այս ասորաբանութիւնը սակայն տարբեր էր այն ասորական տարրերէն, որոնք մուտ գտած էին լեզուին մէջ Ն. դարէն շատ յառաջ արդէն եւ «ընտոծին» եղած էին, եւ կը տեսնուին առ հասարակ շատերուն քով: Ասորաբանութիւնը, որ երեւան կու դայ մասնաւորներու քով (Նիւրեմ, Յակոբ Զոօն) «շատ տեղ արդէն խորթութիւններու կը դիմէ¹¹». եւ կը տկարացնէ հայերէնի հարազատ հնչիւնը, զգալի չափով:

Յունական տարրը ընդհակառակն շատ աւելի նուազ զգալի է, որովհետեւ աւելի վարժ գրչով ձեռնարկուեցան այս լեզուէ թարգմանութիւնները: Նաեւ յունական ազդեցութեան մէջ պէտք է զանազանել տարրեր, որոնց մուտքը նախընթաց է քան հայերէն գրականութիւնը, թերեւս քրիստոնէութեան հետ միաժամանակ մուտ գտած, եւ

¹¹ Գաթրճեան, անդ.:

այսպէս «ընտոծին եղած հայերէն լեզուին¹²», եւ դարձեալ տարրեր, որոնք թարգմանութեան ժամանակ սպրդած մուտ գտած են բոլորովին պատահական կերպով: Անխուսափելի էին այսպիսի յունաբանութիւններ¹³, որոնք տեղի ունեցած են յաճախ բնագրին իմաստին աղէկ չթափանցելէն եւ կամ անմտադրութեամբ, բայց տեղ տեղ նաեւ թարգմանչին քմահաճոյքով: «Բայց երբք յայսմ միօրինակութիւն մը չի տեսնուիր, վասն զի իրօք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ գրչին ընթացքին մէջ քիչ խորհրդածուած պատահմունք¹⁴»: Յատկապէս հելլենաբանութիւն չեն անոնք:

Պէտք է մասնաւորապէս շեշտել հոս, որ շատ մը խորթութիւններ, ժամանակի նկարագրին անհամապատասխան տարրեր, որոնք կը նշմարուին այս շրջանի մատենագրութեան մէջ, արդիւնքն են մի միայն առաջանալոյն ժամանակի գրիչներուն, որոնք գիտմամբ կամ անուշադրութեամբ, նաեւ տղիտութեամբ թոյլ տուած են իրենց ներմուծել զանոնք: Ընտրելագոյն ձեռագիր օրինակներու համեմատութեամբ կը սրբագրուին անոնք:

Նկատի առնելով բանասիրութիւնը դասական մատենագրութեան լեզուի եւ ոճի այս յատկանիշները, կրցած է յաջողութեամբ մատնանիշ ընել յանունէն այն մատենաները, որոնք թարգմանուած եւ կամ յօրինուած են հինգերորդ դարու առաջին կէսին:

Յաջորդ ցուցակը կ'ամփոփէ իւր ծոցը այն բոլոր մեծ եւ փոքր գրութիւնները, որոնք բանասիրօրէն իբրեւ դասական մատենագրութեան հարազատ մնացորդներ ապացուցուած են: Մեծագոյն մասը ծանօթ է ասորագրութեամբ. բայց կան նաեւ գրութիւններ, որոնք անտիպ են տակաւին: Աւելորդ համարեցայ առաջիկայ գրութեանս նպատակին համար մի առ մի նշանակել, թէ ո՞ւր հրատարակուած են անոնք եւ կամ ո՞ւր կը պահուին:

¹² Հմմտ. բարեպաշտ, εὐσεβής, αὐτοκρατορῶν, θεόφιλος, ηὐραχίτης, ὀλιγαριστος:
¹³ Օրինակի համար՝ Գործոց Առաք. Ա. 10. «Եւ մինչ դեռ պշուցեալ հայէին ընդ երկինս երբայայ նորա» (εις τὸν οὐρανὸν πορευομένων, ընդ նա որ յերկինս երթայր):
¹⁴ Հանդ. Ամս. 1913, էջ 721:

ՅՈՒՅԱԿ ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
Ա. ԱՍՏՈՒԱՅՆԱՇՈՒՆԶ ԳԻՐԲ՝ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱ-
ՐԱՆԱՅ

1. Հնգամատեան: 2. Յեսու, Դատա-
ւորք, Հոռիթ, Թագաւորութիւնք Ա.—Դ.:
3. Մնացորդք Ա. եւ Բ. առաջին քարգմա-
նութեամբ: 4. Մնացորդք Ա.—Բ. երկրորդ
քարգմանութեամբ: 5. եղբ Ա. եւ Բ., Նեեմի:
6. Եսթեր, Յուդիթ: 7. Տովբիթ, Յոր:
8. Մակարայեցիք Ա.—Գ.: 9. Սաղմոսք, Սո-
ղոմոնեանք՝ Առակք, Ժողովոյ, Երգ երգոց,
Իմաստութիւն: 10. Իմաստութիւն Յեսուայ
(ըստ տպ. 1833): 11. ԺԲ. Մարգարէք եւ
Բարուք. Եսայի, Եղեկիէլ, Դանիէլ, Երե-
միա՝ Մարգարէութիւն եւ Ողբք: 12. Երե-
միա թուղթ առ դեռեալսն: 13. Գործք Առա-
քելոց. Պաւղոսի ԺԳ. թուղթք. թուղթ Կորն-
թացւոց առ Պաւղոսի եւ Գ. թուղթ Պաւղոսի
առ Կորնթացիս: 15. Կաթողիկեայք Պետրոսի:
16. Կաթողիկեայք Յովհաննու Ա.—Գ., Յա-
կոբայ: 17. Աղօթք Մանասէի: 18. Հանդիստ
երանելոյն Յովհաննու:

Բ. ԵԻԹԱՂԵԱՅ

Յառաջարանք եւ Գլուխք այլովքն հան-
դերձ Գործոց Առաքելոց, Կաթողիկեայց եւ
ԺԳ. թղթոյն Պաւղոսի:

Գ. ՅԵՐՈՆՆԻՄԵԱՅ

Վասն ի ԻԲ. գիրս զառ ի Հերթայեցւոց
դպատմութիւնս բաժանելոյ:

Դ. [ԵՊԻՓԱՆՈՒ]

Մահք մարգարէից:

Ե. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՈՍԿԵՔԵՐԱՆԻ

1. Մեկնութիւն Եսայեայ:
2. Մեկնութիւն Սաղմոսաց:
3. Մեկնութիւն Մատթէի:
4. Մեկնութիւն Յովհաննու (ճառք Ա.—
ԺԳ.):
5. Մեկնութիւն ԺԳ. թղթոցն Պաւղոսի:
6. Վասն Պահոց եւ Աղօթից. «Երեւելի
եւ վայելուչ է տօնս»:
7. Վասն Ապաշխարութեան. «Տեսէք յա-
ռաջնուն կիւրակէին»:
8. Վճիռ Քանանացի կնոջն. «Յոյժ են
խոնովութիւնք»:
9. Ի խաչելութիւն Տեառն. «Այսօր Տէրն
մեր ի խաչին»:
10. Ի Ղազարոսն եւ ի Մեծատունն.
«Տեսէք զԱստուծոյ զօրութիւնն»:

11. Ի Տատրակն. «Տատրակն ամուսնա-
ւէր»:

12. ՅԱնդամալոյծն. «Յետ այսորիկ տօն
էր Հրէից»:

13. Խօսք վասն Հերովդիազայ. «Դար-
ձեալ Հերովդիաս մոլեգնեալ»:

14. Ի Ս. Խաչն Քրիստոսի. Չինչ ասա-
ցից կամ զինչ խօսեցայց:

Զ. ՍԵՔԵՐԻԱՆՈՍԻ ԳԱՐԱՂԱՑԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՃԱՌԲ

1. «Չորդիս լուսոյ լուսաւորեն լուսոյն
ճառագայթք»:

2. Վասն Կրօնից եւ Մկրտութեան.
«Երբեմն զմեզ կենարարին վերանարն»:

3. Վասն Առաքելոցն ի կրօնս. «Երեկի
ճառն»:

4. Խօսք վասն զատկի կաթարոսաց.
«Երբեմն յորժամ»:

5. Ի բանն թէ Դպրութիւնք բացան.
«Ոչխարքն, ասէ կենարարն»:

6. Ի նոյն կրօնս. «Չարմացայ ընդ ձեզ»:

7. Ի վկայն Ակակ. «Չուարձանան եր-
կինք»:

8. Ի բանն Աւետարանին որ ասէ. Հայր
եթէ հնար ինչ իցէ... «Յորժամ մեզ եղ-
բարք»:

9. Ի հրաւիրեալսն ի մկրտութիւն. «Ո՛ր
ու՛ր իմաստուն էր Սողոմոն»:

Է. ԵԻՍԵՔԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՄԵՍՈՒ ԽՕՄԲ

1. Ի սուրբ Առաքեալսն. «Որսորդովք
իւրովք...»:

2. Վասն Չարչարանացն Քրիստոսի եւ
յարչարելոյ զօրութեանն. «Չճարաւիս կոչէ
Յիսուս»:

3. Վասն հաւատոց խօսեցեալ յԵրուսա-
ղէմ. «Ի մէջ քրիստոսասիրաց»:

4. Վասն Փորձութեանցն. «Այսուհետեւ
սկիզբն է ճգանց»:

5. Վասն Չարչարանացն. «Իսկ զչարչա-
րանացն լուի ոչ պարտիմք»:

3. Վասն Յարութեան. «Այլ յայսմ է
պատերազմ եւ ճգունք»:

7. Վասն Խաչին եւ չարչարանաց.
«Չխաչն յիմարութիւն համարին»:

8. Վասն Հաւատոց:
9. Յարժանաւոր երկրպագութեան Եր-
րորդութիւնն հանգիստապատիւ է եւ զի ա-
մենակալ եւ Որդի եւ Մեղքիսեղեկ:

10. Ի Փարաւոն եւ յԱռաքելոյ բանն,
եթէ Որում կամի ողորմի...:

11. Վասն Հաւատոց եւ գործոց եւ թէ
չիք առանձինն երեսք չարի իրիք:

12. ՅԱւանակն եւ ի Դաւիթ:

13. Առ որ ասենն եթէ ընդէր Քրիստոս
մարմնովս երեւեալ. «Մի ոք ասիցէ եթէ
ընդէ՞ր եկն Քրիստոս»:

14. Ի խորհուրդ մատնութեան. «Փու-
թասցուք ի խաչն Քրիստոսի»:

15. Թարգմանութիւն վասն Ս. Ստեփա-
նոսի առաջին վկային. «Չյողթող վառաւո-
րեալ»:

Ը. ԿԻՒՐՂԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՍՅՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆԷՔ

1. Մեկնութիւնք սուրբ Գրոց՝ Ծննդոց
— Թագաւորաց:

2. Մեկնութիւն թղթոյն Պաւղոսի առ
Երրայեցիս:

3. Բան ի Ս. Երրորդութիւնն:

4. Թուղթ առ Նեստոր եւ ԺԲ. Նզովք.
«Փրկչին մերոյ ասացեալ է»:

Թ. ԿԻՒՐՂԻ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄՍՅՈՅ ՈՅ
Կոչունն ընծայութեան:

Ժ. ԲԱՐՍՂԻ ԿԵՍԱՐԱՑԻՈՅ

1. Ճառք վասն վեցօրեայ արարչու-
թեան:

2. Պատարագամտոց:

ԺԱ. ԵԻԱԳՐԵԱՅ ՊՈՆՏՍԱՑԻՈՅ ԲԱՆՔ

1. Նշանակ յեղեկիէլէ: — 2. Եթէ ունի-
ցիս ընդ քեզ եղբարս: — 3. Հաւատք որ ի
Նիկիա: — 4. Վասն հանդերձից սուրբ
հարցն: — 5. Գիտնական եւ արդիւնաւոր:
— 6. Բանք Ա.—ՃԲ («Քրիստոնէութիւնն է
հրաման փրկչին»): — Վասն Ը. խորհրդոց
եւն եւ Հանդիստ: — 7. Առաջին լուսաւոր
պատերազմացն: — 8. Վասն ընդունելու-
թեան: — 9. Վասն պաշտաման: — 10. Ժա-
ռանդորդք Աստուծոյ: — 11. Չերեխայրիս
կալոյ: — 12. Ընդդէմ պատասխանի ի Գրոց
սրբոց առ դեւան: — 13. Առ Մարտիրոսս:
— 14. Վասն Յարութեան:

ԺԲ. ԵԻՍԵՔԵԱՅ ԿԵՍԱՐԱՑԻՈՅ

1. Ժամանակագրութիւն եւ ժամանա-
կական կանոնք՝ «Քրոնիկոն»:

2. Եկեղեցական Պատմութիւն:

3. Թուղթ առ Կարպիանոս եւ Համա-
բարբառք Աւետարանաց:

ԺԳ. ՀԻՒՊՈՂԻՏԵԱՅ ԲՈՍՏՐԱՑԻՈՅ

1. Ի սուրբ Երրորդութիւնն հարցունն
եւ պատասխանի. «Վասն զի մի՞ երեսս
պարտ է իմանալ սրբոյ Երրորդութեանն...»:

2. «Վասն եթէ անմահ եւ մահկանացու
արար Աստուած զմարդն մարթացի՞ ասել»
(հասած, թուի մասն նախորդ գրութեան):

ԺԴ. ԳՐԻԳՈՐԻ ՍՔԱՆՁԵԼԱԳՈՐԾԻ, ՆԻՈԿԵՍԱՐԻՈՅ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Խօսք ի Ծնունդն Քրիստոսի. «Խորհուրդ
մեծ եւ սքանչելի տեսանեմք»:

ԺԵ. ՊՐՈԿՂԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Թուղթ ի Հայս առ Սահակ եւ Մաշտոց:

ԺԶ. ԱԿԱԿԱՅ ՄԵԼԻՏԻՆԱՑԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

1. Թուղթ առ Սահակ Հայոց հայրապետ.
«Որ ամենայնիւ պատուածասէր»:

2. Թուղթ ի Հայս. «Վասն զիմադար-
ձացն»:

ԺԷ. ԱՐԻՍՏԻԳԵԱՅ ԱԹԵՆԱՑԻՈՅ

Չատագովութիւն քրիստոնէական կրօ-
նից:

ԺԸ. ԵՓՐԵՄԻ ԱՍՈՐԻՈՅ

1. Մեկնութիւն Հնգամատեանն, Յե-
սուայ, Դատաւորաց, Թագաւորաց եւ Մնա-
ցորդաց:

2. Համարաբառ Աւետարանաց:

3. Թարգմանութիւն Աւետարանի:

4. Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց:

5. Մեկնութիւն ԺԳ. թղթոցն Պաւղոսի:

6. Վեշտասան ասացուածք վասն Նիկիո-
մեղիայ քաղաքին:

7. Կցուրդք:

8. Ճառ ի Նինուէացիսն. «Ահա հրաման
հասեալ»:

9. ՅԱնհասութիւնն. «Կամիմ մերձեալ
եւ երկնչիմ»:

ԺԹ. ՀՐԱՀԱՏԱՅ ԶԳՕՆԻ ՊԱՐՍԿԻ (ՅԱԿՈԲԱՅ
ՄԾԲՆԱՑԻՈՅ)

Ճառք Ա.—ԺԹ:

Ի. ՉԵՆՈՐԱՅ ԱՄԹԱՑԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

1. Ի Կաթողիկէ Եկեղեցին ի ԽԳ. Սաղ-
մոսէն. «Արդ եկ լուր դու»:

2. Ի Լուսցունն ոտից աշակերտաց.
«Յետ խօսելոյն Յուդայի»:

3. Ի Մատնութիւնն Տեառն. «Մինչդեռ
անդէն իսկ ի խորհրդին էին»:

4. Վասն յիշատակի Մարտիրոսաց. «Օր
է յիշատակի մարտիրոսաց»:

«Առանց իրիք երկմտութեան է թէ վասն հայերէն լեզուի ամենայն գեղեցկութեան, յստակութեան եւ մեծութեան աղբիւր են մատենաք առաջին կիսոյ Ե. դարուն կամ բուն ոսկեղէն դարուն մերոյ: Սակայն եւ այնր եւս ծաղեալ ժամանակի մատենաք թէպէտ եւ հաւասարք գեղեցկութեամբ, պատուով եւ ճոխութեամբ, սակայն այլ եւ այլ իմն նկարագիրս յինքեանս երեւցուցանեն, զորս ի դէպ է ի չորս իմն դասս աստէն ամփոփել ըստ իւրաքանչիւր սեպհական բանից կամ ոճոյ՝ առանց զնշանակա այլակերպութեան նոցա ի միմեանց ցուցանելոյ, որ սպաքէն չէ իսկ տեղոյս:

«Առաջին դաս է ընդհանրականագոյն իմն քան զամենայն եւ դիպող ոճ ի հայերէն մատենագրութեան բուն ոսկի դարու՝ վասն կանոնաւորն ընթացից, վասն ճիշդ բանից, առատ եւ աղբի աղբի ասացուածոցն եւ անուանց, վասն պարզն զարդուց եւ զօրեղ զարձուածոց, որովք է պատեհ ի զօրաւոր ճարտարախօսութիւն, ի գեղեցիկ պատմագրութիւն, ի լուսաւոր փիլիսոփայութիւն եւ յամենայն իսկ ճշգրտագոյն մտածութիւն»:

«Այլ ամին հակառակ՝ այլ եւս երեքին դասք ոճոյ բուն ոսկի դարուն, թէպէտ եւ ամենայն ուրեք եւ ամենայն մասամբք հանդիտապատիւք են առաջնումն այնմիկ, սակայն աստիճանաւ իմն հեռանան տակաւ ի հանդամանաց անտի՝ որովք առաջինն այն ոճ յարմարագոյն ի մատենագրութիւն է եւ դիւրաւ թեքի եւ խոնարի յամենայն: Այսպէս մի դաս յերկցունց անտի իբրեւ դիւանական իմն կամ արքունական բարձրագոյն հրամանաց բարբառս հնչեցուցանէ. եւ մեւս եւս դաս բանաստեղծական իմն լեզուաւ բարբառի՝ ամենեւին հատեալ ի զարդ եւ ի ծաղիկս. իսկ չորրորդն մեղմ, հանդարտ եւ քաղցրախօս եւ կանոնաւոր քան զերկու առաջիննս, սակայն եւ ոչ իբրեւ զառաջինն զայն դաս, յոր Եղնիկն եւ մեծ մասն մատենագրաց ժամանակին մատենագրեցին: Նմին իրի իւրովի իսկ յայտ է թէ ի նոյն առաջին ընդհանրականագոյն ոճ մանաւանդ նախ ի դէպ է կրթել մանկուոյ եւ զնոյն սեպհականել իբրեւ առ ամենայն ինչ բաւական»:

Դասական մատենագրութեան յաճախակի ընթերցումը պիտի կրթէ մեր ճաշակը խօսելու մաքուր հայեցի բարբառով, նոյնին մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը պիտի

ընձեռէ հայ բանասիրութեան սքանչելի միջոց՝ ճանչնալու հայ մտքի զարգացման գաղափրակէտն եւ խելամուտ ըլլալու մատենագրութեան վայրէջքին եւ վերջապէս զանագանելու լեզուի աստիճանական փոփոխութիւնները զարեւու երկայնաձիգ ճանապարհին վրայ:

Կարեւոր է հին լեզուին ուսումը հին մատենագրութեանն՝ նոր լեզուի զարգացման համար, որովհետեւ հոն է շտեմարանուած հայ բարբառին հարստութիւնը, հոն կը յայտնուի հայ ճաշակը իւր նրբութեամբ, հարազատութեամբ, բնիկ ժողովրդական նկարագրով: Եթէ լեզուն չընթացս դարերու բախելով անհարթութիւններու ծեծուեցաւ եւ առաւ այսօրուան կերպարանքը, զոր աշխարհաբար կ'անուանենք, չենք կրնար ուրանալ թէ իւր ակնադրելը հին լեզուին մէջ ունի եւ պահելու համար իւր կենսունակութիւնը անկէ պէտք է ծծէ իւր հիւթը: Իսկ եթէ մեր ճաշակը ակնորժի հին բարբառով թոթովել, նմանութեան օրինակ հարկ է որ ընտիր, վսեմ, հարազատ լեզուն ծառայէ իսկ այդ հարազատը, վսեմն եւ ընտիրը բարձրագոյն չափով պահպանուած է դասական մատենագրութեան մէջ, որով խօսեցան Սահակ եւ Մաշտոց:

Հ. Ն. Ա.

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Լ Ե Ջ Ո Ւ Ի Ը Ն Թ Ը Յ Ք Ը
Ե. — ԺԹ. Կ Ը Բ Ե Բ Ո Ւ Ն
450—1850

Հայերէն լեզուն, որ այնպէս պերճ, դասական նկարագրով գրի առնուեցաւ Ե. դարու առաջին կէսին Սահակի եւ Մաշտոցի եւ անոնց աշակերտներու ձեռքով, սկսեալ դարուն երկրորդ կէսէն ապրեցաւ իւր արծաթի, պղնձի երկաթի եւ ցելի շրջանները: Երկար դարեր ենթարկուեցաւ յունական ազդեցութեան: Յոյն լեզուէ թարգմանութիւններ ընելու հարկին տակ գտնուեցաւ Մատենագրութիւնը իւր զարգացման համար նաեւ ոսկի դարէն ետքը: Մինչ Մաշտոցեան Դպրոցը զիտակից իւր պաշտօնին եւ ժողովրդեան պահանջին ձեռնարկեց գործին կատարեալ հմտութեամբ յոյն եւ մայրենի լեզուներուն, եւ ի գլուխ հանեց թարգմանութիւնները ա-

րուեստին բարձրագոյն կատարելութեամբ, պակեցաւ այս հմտութիւնը եւ դիտակցութիւնը յաջորդ շրջաններու թարգմանիչներուն: Անոնք ցոյց տուին հաւասարապէս եռանդ ճոխացնելու մայրենի գրականութիւնը օտար մատենագիրներու թարգմանութեամբ, բայց չունեցան առաջիններու յաջողութիւնը կամ անհմտութեամբ օտար լեզուի դադարները, կամ ոչ շատ քաջ մարդուած ըլլալով մայրենի լեզուին մէջ, եւ կամ աչքի առաջ չունենալով ժողովուրդը, որուն պէտք էր ընծայել օտար գրականութիւնը հասկանալի բարբառով:

Յետ դասական շրջանի առաջին թարգմանական Դպրոցը՝ հիմնուած Երուսաղէմի մէջ, համեմատութեամբ իր քոյր զվրոցին աւելի հասկանալի էր, վասն զի ուսեալ էին թարգմանիչները վանական շրջանակի մէջ եւ կը խօսէին հասարակաց՝ պարզախօս եւ անսեթեւեթ: Բայց ոչ այսպէս միւս Դպրոցը, Հոռոմէական Հայաստանի մէջ, ուր, ինչպէս կ'երեւայ, աշխարհիկներն էին թարգմանիչները, անընդել է՛ւ հայերէնի է՛ւ յունարէնի. եւ կը թարգմանէին յոյն լեզուի համաձայնութեամբ կաշկանդելով մայրենի լեզուի ազատութիւնը: Թէեւ յունական շարագասութեան հաւատարիմ, բայց եւ այնպէս հայ տարրն էր խօսքին արտայայտիչը:

Յաջորդեց այս կրկին Դպրոցներուն անձուկ իմաստով Յունարան Դպրոցը, իւր երեքստիկ շերտերովը (572—603), հիմնուած ի Կ. Պոլիս եւ յԵրեսիս, որ արհամարհելով ամէն ակնածանք դէպի հինէն ժառանգուած մատենագրական լեզուն, ընթացաւ իւր սեպհական ճանապարհը՝ ինքնաստեղծ լեզուով եւ թարգմանական ինքնագիւտ արուեստով: Գործին գլուխը, ինչպէս հաւանական է կարծել, աշխարհիկ եւ գրականութեան նորաւարժ թարգմանիչներ կանգնած էին: Անոնք ուղեցին յունարէն սկզբնագիրները ոչ միայն բառ առ բառ հայացնել ըստ կարելոյն, այլ եւ յունարէն բառակազմութիւնը ճշգրտ անդրադարձնել, ուրիշ խօսքով՝ յունարէն նախադիրներով կազմուած բառերուն հանդէպ համանման նախդիրներով եւ անանցներով բառեր կերտել: Այսպէս երեւան եկան բազմաթիւ նախդիրներ եւ անանցներ, բառեր եւ բայեր, սեպհական խնդրատութեամբ, որոնք կերպարանափոխեցին հայերէն լեզուի նկարագիրը: Եւ որովհետեւ դիտական՝ քերականական, ճարտասանական եւ փիլիսոփայական, նաեւ վիճական-դաւանարանական գրութիւններ էին, որոնք հրապարակ ելան այս լեզուով, եթէ լեզուն զղուանք պատճառեց ի սկզբան իւր խորթութեամբ, բայց նիւթը շահագրգռական երեւցաւ եւ գրաւեց ուշագրութիւն: Առաջին անգամ քերդոցներուն մատչելի եղան անոնք, ապա հանուեցան իբրեւ դասագիրք զվրոցական սեղաններու վրայ եւ այսպէս յաճախակի ընթերցմամբ, մուտ գտան բառերը գործնական կեանքին մէջ եւ սիրուեցան իբրեւ միակ յարմար գիտական լեզու՝ փիլիսոփայական-գիտական մտքեր արտայայտելու: Երէկուան խորթը դարձաւ այսօր հարազատ եւ նկատուեցաւ լեզուին անբաժին տարրը:

Ստեփանոս Սիւնեցի (Ը. դար), Գրիգոր Մազիսարոս (ԺԱ.), Գրիգոր Վկայասէր (ԺԱ.) ժառանգեցին իրենց թարգմանութիւններու մէջ թարգմանական այս արուեստն եւ լեզուն, եւ պակասը լրացուցին նորանոր ստեղծագործութիւններով: Հարստացաւ ճոխացաւ հայ գիտական բարբառը յունարան տարրներով, բայց տուժեց բնիկ լեզուն իւր պարզութիւնն եւ յստակութիւնը: Այս բարբառին ազդեցութեան տակ ապրեցան է. — ԺԳ. դարերը. անով խօսեցան հայ փիլիսոփաները, աստուածաբաններն եւ ճարտարախօսները:

Քանի յոյն լեզուի ազդեցութեան տակ կ'ապրէր մատենագրութիւնը, նկատուած էր յունարան բարբառը ամենաբաւ է՛ւ կորովովն է՛ւ ճոխութեամբը:

Է. դարուն երկրորդ կէսին ենթարկուեցաւ Հայաստան արաբական գերիշխանութեան: Կեանքը արքունիքի մէջ, նախարարներու ապարանքներու մէջ, հրապարակի վրայ կրեց անշուշտ ազդեցութիւն արաբական կենցաղէն. բայց հայ եկեղեցին, հայ գրականութիւնը ապրեցաւ ինչպէս յառաջ, որովհետեւ չունէր չլիում ո՛չ արաբ հոգեւորականութեան եւ ո՛չ ալ արաբ իմաստասէրներու հետ: Պահանջեց սակայն պիտոյքը, կարեւոր դէպքերուն դիմել արաբ բժիշկներուն, որոնք համբաւ վայելեցին մանաւանդ Թ. դարէն սկսեալ: Եւ բժշկութիւնը գիտութեան այն ճիւղն էր, որուն այնպէս նուազ ուշագրութիւն նուիրուած էր անցեալին մէջ: ԺԱ. դարու վերջերը կը կազմուի Կարսի մէջ՝